

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ РОСІЙСЬКУ В СУЧАСНІЙ ПАРАДИГМІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті висвітлюються питання важливості для подальшого розвитку науки загалом активізації власне лінгвістичних досліджень. Наголошується, що розв'язання деяких мовознавчих проблем, до яких, зокрема, належать явища еволюції мови, причини її можливого розпаду на окремі варіанти, сприятиме розумінню процесів, спільних для різних наукових галузей. Матеріалом для цих узагальнень можуть слугувати ґрунтовні дослідження сучасних тенденцій розмежування української російської та літературної російської мов.

Ключові слова: мовна картина світу, українсько-російські мовні контакти, українська російська мова, український варіант російської мови.

У вік сучасних технологій, розгалужених інтернет-мереж пошук будь-якої інформації практично не викликає жодних труднощів. Адже, наприклад, у пошуковій системі Google можна знайти відповідь практично на всі питання, що цікавлять споживачів цього сучасного інформаційного ресурсу. Тому в інтелектуальній сфері діяльності потреба в людях з енциклопедичними знаннями поступово витісняється тенденціями на віднайдення особистостей з креативним мисленням. Очевидно, креативність сучасної людини полягає передусім у вмінні правильно поставити запитання. На думку відомого психолінгвіста Т. Чернігівської, яку вона висловила в одній зі своїх публічних лекцій, найважливішою діяльністю людського мозку є вміння ставити правильні запитання. Власне у лінгвістиці таких запитань і досі лишається більше ніж достатньо. І це, по суті, є тією рушійною силою, яка дозволяє говорити про надзвичайно потужний потенціал розвитку цієї наукової галузі на відміну від багатьох інших сфер наукових пошуків. Так, нещодавно на шпальтах інтернет-видань з'явилися висновки директора Державного фонду фундаментальних досліджень України академіка НАН України Б. Гринева щодо розвитку фізики. Учений констатував: «Фізика фактично зупинилась». «У фізиці окреслилася певна криза»¹, — додав науковець. І це не дивно, адже ще наприкінці минулого століття відомий американський письменник і науковець Дж. Хорган у результаті спілкування з найвідомішими представниками різних наукових галузей, відвідування численних конференцій видав монографію², у якій висловив думки про занепад науки. Це відбилося вже в назвах підрозділів його праці: «Кінець фізики», «Кінець космології», «Кінець еволюційної біології», «Кінець неврології» тощо. Для встановлення, зокрема, місця лінгвістики в сучасній нау-

¹ Гринева Б. Фізика зупинилась.— <http://ukr.obozrevatel.com/tech/news/86294-fizika-zupinilasya-vchenij-zrobiv-sensatsijnu-zayavu.htm>.

² Хорган Дж. Конец науки : Взгляд на ограниченность знания на закате Века Науки / Пер. с англ. М. Жуковой. — СПб., 2001. — 479 с.

ці Дж. Хорган поспілкувався з одним з найвідоміших лінгвістів сучасності Н. Хомським, який не пророкував кінця лінгвістики. На питання про те, чи може наука закінчитися, Н. Хомський відповів: «Наука є складною, я з цим погоджуюся. Коли розмовляєш з малими дітьми, відчуваєш, що вони хочуть пізнати природу, але це з них вибивають. Вибивають нудотним ученням і системою освіти, які кажуть їм, що вони тупі, щоб це зробити»³. Н. Хомський наполягав: «Учені все ще повинні показати — і майже точно покажуть, як запліднені клітини виростають у складні організми і як людський мозок генерує мовлення. Є ще багато науки, якою можна займатися...»⁴. Такий оптимізм видатного лінгвіста, на відміну від настроїв представників інших наукових галузей, має своє вагоме підґрунтя.

Сучасна лінгвістика сьогодні мігрує із зони периферійних наукових сфер у їхню центральну зону. Відомий філософ М. Н. Епштейн відзначав: «Усі дисципліни, від яких залежить майбутнє цивілізації, включаючи математику, кібернетику, інформатику, когнітивістику, семіотику, нейропсихологію, теорію і практику побудови штучного інтелекту, — всі вони є заручниками специфічної гуманітарної проблеми. Саме гуманітарність є осередком не лише людської саморефлексії, а й загалом саморефлексійної здібності розуму»⁵.

Пізнання ж і себе, і розуму стає можливим передусім шляхом ґрунтовного обстеження мови, саме тому сучасне мовознавство і стає центром усієї наукової думки. Навіть дуже песимістичний стосовно подальшого існування Людини французький філософ М. Фуко, стверджуючи, що людина побудувала свій образ між фрагментами мови, вбачає вікно можливостей для майбутнього людства вже в самій постановці питання і, беззаперечно, — у відповідях на те, як розвиватиметься людська мова⁶. Для цього, на нашу думку, важливо встановити, як сьогодні розвивається мова, які динамічні процеси в ній відбуваються.

Поєднання висновків стосовно цього аспекту розвитку мови та шляхів її еволюції сприятиме в нашій багатонаціональній державі як розв'язанню тих складних питань, що стосуються мовної ситуації, яку зазвичай розуміють як взаємовідношення використовуваних на певній території різних мов чи різних варіантів однієї мови, так і здійсненню доцільної та виваженої мовної політики в Україні. Це стосується насамперед взаємодії державної української мови та мови російської. Одним із нагальних питань, на наш погляд, є вироблення політики щодо застосування понять «українська російська» або «український варіант російської», на існуванні якої все активніше зосереджують увагу політики, письменники, публіцисти й науковці. Так, один з випускників НаУКМа М. Пуговський на своєму сайті опублікував статтю «Дві мови — одна нація», у якій дуже активно обстоює права російськомовних українців на російську мову. Цифровий кочівник з України, як він сам себе називає, виголошує: «Настав час українцям усвідомити і заявити свої права на спадок російської культури. Приблизно триста років Україна була у складі Російської імперії. Велика кількість талановитих українців доклала рук до становлення російської культури і мови. Наприклад, Микола Гоголь і Михайло Булгаков писали свої твори російською, але сформувалися як особистості в Україні, черпали з пластів української культури та дійсності. Ми можемо сказати, що Гоголь і Булгаков — це українські росій-

³ Там же. — С. 49.

⁴ Там же.

⁵ *Эпштейн М.* Знак пробела. Будущее гуманитарных наук. — М., 2004. — С. 8.

⁶ *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой. — СПб., 1994. — С. 404.

ськомовні письменники. Ми продовжуємо впливати на російську культуру своєю російськомовною складовою нашої української культури. Забезпечивши право кожного українця говорити й отримувати інформацію мовою, яку він сам обирає, ми реалізуємо у житті одну із базових цінностей українців — свободу»⁷.

Відомий український письменник А. Курков в одному зі своїх інтерв'ю висловив подібні міркування: «Чому уряд жодного разу не спробував приватизувати географічно російськомовне середовище? Треба було створити окремий Інститут російської мови та легалізувати українську версію російської мови, будувати політику визнання російськомовних українців як складника загальної української нації і культури»⁸. В інтерв'ю інтернет-виданню «Тиждень.ua» російськомовний письменник висловлюється так: «Я не хочу йти шляхом асиміляції. Хочу, щоб українська культура, національна українська культура інтегрувала в себе все те, що належить Україні, і за політичною ознакою, і за територіальною, просто за людським виміром. Бо все, що пишеться в Україні й про Україну, особливо якщо воно пишеться громадянами України, які тут живуть не випадково, належить державі Україна, і ця думка лунає регулярно всі двадцять із чимось років»⁹.

С. Грабовський, журналіст, політолог, науковець, публіцист, вважає українську російську однією з мов української культури, що було висловлено на сайті «Радіо свобода» у статті «Чи потрібна наразі “українська російська” мова?». Автор статті вважає, що цю мову необхідно досліджувати як феномен, що існує тільки на українській території, тобто як український варіант російської мови. Це дозволить змінювати правила, фіксувати її особливості, загалом відійти від імперської російської мови. Підсумовуючи, автор зазначає, що так або інакше цю мову потрібно унормувати лише в Україні і ніде інде, а це дасть можливість позбутися російськомовним українцям мовленнєвих конструкцій, які закріплюють на рівні підсвідомості російській імперський дискурс¹⁰.

Подібні думки висловлюють і в суто наукових колах, зокрема в соціології. Так, М. Гоманюк, який наводить соціально-політичні чинники наявності процесів виникнення та розвитку нового соціально-лінгвістичного і соціально-політичного феномену сучасного українського суспільства — «української російської мови», а також обґрунтовує соціальну роль цього варіанта російської мови в суспільному житті України. На думку вченого, лінгвісти намагаються висвітлити це питання лише у функційному аспекті, а воно потребує соціально-політичного дослідження¹¹. Щодо останніх міркувань маємо певні зауваження. По-перше, в українських лінгвістичних колах, принаймні тих, що сьогодні працюють на власне українських теренах, це питання навіть у функційному аспекті, на жаль, не ставиться зовсім. По-друге, соціально-політичні дослідження цієї надзвичайно складної і важливої проблеми, на наш погляд, варто висвітлювати не лише на синхронному рівні, а й в її діахронії, а також у зіставному аспекті,

⁷ Пуговський М. Дві мови — одна нація. — <http://maxon.com.ua/2014/03/04/dvi-movy-odna-natsiya/>.

⁸ Цвях Д. Андрій Курков запропонував створити Інститут російської мови. — http://zaxid.net/news/showNews.do?andriy_kurkov_zaproponuvav_stvoriti_institut_rosiyskoyi_movi&objectId=1356799.

⁹ Курков А. Хочу, щоб українська культура інтегрувала в себе все, що належить Україні. — <http://tyzhden.ua/Culture/101275>.

¹⁰ Див.: Грабовський С. Чи потрібна наразі «українська російська мова»? — <http://www.radiosvoboda.org/a/27650789.html>.

¹¹ Див.: Гоманюк М. А. Соціально-лінгвістичні аспекти формування територіального варіанта російської мови в Україні / Укр. соціолог. журн. — 2012. — № 1–2. — С. 74–78.

тобто в порівнянні з подібними фактами, які виникали в інших державах, та визначенні шляхів, що обиралися їхніми елітами для розв'язання цих проблем.

Стосовно першого аспекту висвітлення проблеми, то в сучасному мовознавстві виходять з того, що статика й динаміка мови становлять діалектичну єдність, яка забезпечує їй функціонування й розвиток. Сьогодні синхронічний та діахронічний підходи до вивчення розвитку мови сприяють здійсненню логічно коректних висновків щодо тих або тих форм її вияву. Так, у тривалих дискусіях стосовно того, які фактори — лінгвальні чи позалінгвальні — впливають на розвиток або розпад мови, вдалося науково аргументовано довести важливість обох чинників на зазначені процеси. Як відомо, з позалінгвальних чинників виділяють передусім рівень розвитку людського суспільства в усіх його компонентах: виробництві, культурі, релігії, науці, техніці тощо. Такими чинниками можуть бути, наприклад, створення нової державності, яка по-іншому впливає на певні сфери мови, територіальні переміщення людей, зміна кола носіїв мови, зміни видів контактів з носіями інших мов, як мирних, так і військових, внутрішня і зовнішня національно-мовна політика, визначні технічні новації тощо.

По суті, російськомовне населення в незалежній Україні відчуло на собі всі перелічені зміни в навколишній дійсності, які здатні приводити до змін у розвитку мови або до її розпаду. Це, зрозуміло, вплинуло і на формування у наших співвітчизників іншої картини світу. Якщо говорити про зміну картини світу, то тут ідеться про таке її розуміння, яке було закладене М. Хайдеггером. Учений стверджував, що картина світу — це не щось змальоване, яке відбиває світ, а світ, осмислений у цій картині. «Ми створили собі картину чогось, — зазначав М. Хайдеггер, — значить не тільки те, що існує в нас, вагалом якось представлене, а ще й те, що воно постало перед нами в усьому, йому властивому, і утворює його як система. У цьому розумінні “побудувати картину” звучить як компетентність, оснащеність, цілеспрямованість»¹².

Отже, зміна картини світу або її оновлене конструювання відповідно до змін у світосприйманні виникає як результат зміненого світобачення внаслідок появи нових інтелектуальних, економічних, побутових та інших орієнтирів, що зазвичай формуються в адміністративно-політичних центрах. Орієнтація на столицю РФ українським російськомовним населенням відбувалася тривалий час, навіть після отримання Україною незалежності. У зв'язку з воєнними діями Росії в Криму та на сході України практично в усіх українських громадян з'являється усвідомлення важливості в їхньому житті столиці — міста Києва. Унаслідок цього в російськомовного населення неокупованої території України ці позамовні орієнтири переважно збігаються з тими, що властиві носіям української мови, проте здебільшого не сприймаються носіями російської мови в РФ, де, по суті, спостерігається уникнення їхньої вербалізації. Якщо ж це відбувається, то практично лише за допомогою іронічно-саркастичних, зневажливих, вульгаризованих мовних засобів. Відповідно у носіїв, здавалося б, однієї російської мови в Україні та в РФ сьогодні спостерігаються значні відмінності в концептосферах, які, на думку Д. Лихачова, є ширшими за семантичні сфери, представлені значеннями слів мови¹³. Це виявляється як у переструктуруванні складу ключових концептів, коли одні з них, будучи центральними у мирний час, відсуваються на периферію, колишні ж периферійні концепти починають

¹² Хайдеггер М. *Время и бытие* : Статьи и выступления. — М., 1993. — С. 48.

¹³ Лихачев Д. С. *Концептосфера русского языка* // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. — 1993. — № 1. — С. 5.

охоплювати ядерну зону концептосфер, так і в семантико-структурному наповненні власне концептів, що, безперечно, пов'язано з домінантою мислення, коли пізнання витісняється необхідністю взаємопорозуміння. Наприклад, концепт «війна», який завжди відігравав «виключно важливу роль у російськомовній культурі»¹⁴, у російськомовних українців тривалий час таким не був, сьогодні ж він актуалізований і в цьому середовищі. На думку Г. Яворської, у концепті «війна» відбувається зсув: нинішня війна поступово переміщується для громадян України до центру категорії. Про це свідчать вирази *до війни* і *після війни*, які до 2014 року мали значення «до (після) Великої Вітчизняної війни», а нині змінюють референцію: *до війни* тепер позначає життя до російської агресії, а *після війни* — відсилає до майбутнього»¹⁵. Відповідно й у наповненні й у вербалізації цих, як і інших, концептів відбувається переструктуралізація.

Одним з ключових концептів для українських громадян є, зрозуміло, концепт «Україна». Відмінності у наповненні і вербалізації цього концепту в носіїв російської мови в Україні та у РФ настільки суттєві, що зачепили вже не лише лексичний рівень мови, який є найвідкритішим до змін, а й навіть граматичний устрій системи. Підтвердженням цього є вживання прийменника *в* з топонімом *Україна* — *в Україні*, у той час як у РФ існує практично законодавча заборона на таку конструкцію, вживати треба лише — *на Украине*. Річ у тім, що в російській мові, як відомо, уживання прийменника *в* з просторовим значенням пов'язане з уявленнями про обмежений простір, а прийменника *на* — з відсутністю цього значення. Тому *в* уживається з адміністративно-географічними назвами, а з назвами гірських територій використовується прийменник *на*. За цим правилом абсолютно логічними є конструкції: *в Казахстане, в Германи, на Алтае, на Кавказе*. Проте всупереч правилам росіяни вживають конструкції *в Криму, в Донбассе, на Украине*.

Д. Розенталь використання цих форм пояснює так: *в Криму* — тому що лише частково степовий простір обмежений горами, а форма *на Украине* виникла під впливом української мови, бо є *на Полтавщині, на Чернігівщині*, і підтримується виразом *на окраине (на узбіччі)*. Науковець висловлював свої міркування у той час, коли не було незалежної держави Україна, зі зміною ж статусу цієї землі варто було б привести у відповідність до правил уживання прийменників *в* — *на* із цим топонімом, як це, наприклад, робив президент Росії до 2013 року¹⁶.

З 27 липня 2013 року, на думку російського політика А. Ілларіонова, В. Путін розпочав мовну агресію проти України, коли сполучення *в Украине* було замінене на — *на Украине*, здійснивши тим самим «випад проти суверенної України, де-факто відмовивши їй у наявності у неї державності. Путін застосував щодо назви сусідньої країни (Україна) не прийменник «в», який традиційно використовується в російській мові щодо незалежних держав, а прийменник «на», який зазвичай використовується щодо територій, які не мають ознак державності»¹⁷.

Зміна картини світу в російськомовного населення України активно виявляється сьогодні на лексичному рівні, де невпинно відбиваються реалії україн-

¹⁴ Венедиктова Л. Н. Концепт «Война» в языковой картине мира : Сопостав. исслед. на материале англ. и рус. яз. : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Тюмень, 2004. — С. 3.

¹⁵ Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика // Стратегіч. пріоритети. — 2016. — № 1. — С. 22.

¹⁶ Розенталь Д. Е. Справочник по правописанию и литературной правке. Для работников печати. — 5-е изд., исправл. — М., 1989. — С. 273.

¹⁷ Ілларіонов А. Путін розпочав війну проти України із мовної агресії / Радіо Свобода. — <http://www.radiosvoboda.org/a/26845325.html>.

ського буття. Це спостерігається як у сфері власних назв, коли, наприклад, патріотично налаштовані блогери присвоюють собі такі іронічні прізвиська, як *Кримський Бандеровец*, *Фашик Донецький Антикolorадос*, або у використанні змінених назв топонімів на зразок *Днепр* (замість *Днепропетровск*) або *Бахмут* (замість *Артемовск*), що не прийнятне у мовленні росіян, так і в апелювативній лексиці. Остання поповнюється як запозиченнями з української мови, що входять до складу української російської мови практично без змін, так і новотворами: *рада*, *абы* (спол.), *бо* (спол.), *жовто-блакитный*, *АТОшник*, *ЗНОшник*, *ватник*. Наприклад: «*Рада* постановила отметить на госуровне 925-летие основания Дрогобыча» (з інтернет-видань), «*АТОшник* Андрей Лебедеико ушел с должности и. о. руководителя организационно-контрольного отдела в кременчугской мэрии» (з інтернет-видань), «А что же требуют *ЗНОшники*? А требуют они ПОЛНОГО понимания, я бы даже сказал чутья предмета» (з інтернет-видань), «А первый флаг Украины — Грушевского — был *жовто-блакитный*» (з інтернет-видань).

Окремої уваги заслуговують особливості функціонування в українській російській мові абрєвіатурних утворень, які, по суті, останнім часом транслітеруються переважно з української мови: *ЗНО* (зовнішнє незалежне оцінювання), *ЦВК* (Центральна виборча комісія), *КВУ* (Комітет виборців України), *ДАК* (Державна акредитаційна комісія). Носії російської мови в Україні сьогодні практично не послуговуються правильними з погляду російської мови скороченнями, утвореними від найменувань установ, організацій, заходів і под., що активно діють в Україні. Навряд чи серед російськомовних громадян поширяться абрєвіатури *ВНО* (Внешнее независимое оценивание), *ГAK* (Государственная аттестационная комиссия), *ЦИК* (Центральная избирательная комиссия) чи *КИУ* (Комитет избирателей Украины).

На суттєві відмінності в орфоепії російськомовного населення України та РФ неодноразово вказували дослідники, відзначаючи відсутність редукції ненаголошених голосних, уживання фрикативного *z* замість проривного, спрощення приголосних у тих позиціях, де за нормами російської літературної мови їх не повинно було б бути, відсутність оглушення дзвінкх у кінці слова та інші факти.

Якщо в попередні роки ці явища, що вважалися грубими порушеннями російської літературної мови, були під пильним наглядом борців за чистоту мови, а на усунення таких негарздів у мовленні були націлені численні науково-методичні колективи, то зараз в Україні робота над чистотою російської мови практично не ведеться, і мова розвивається своїм шляхом. По суті, саме так, як цього хотів видатний російський лінгвіст О. Шахматов, який вважав недоцільними процеси нормалізації мови. Учений був переконаний, що боротьба з узаконеним уживанням неправильності марна¹⁸. На думку О. Шахматова, існують лише два авторитети, які в питаннях мови мають вирішальне значення: «це, по-перше, авторитет самого народу з його нештучним слововживанням, по-друге, авторитет письменників — представників духовного та розумового життя народу»¹⁹. І в цьому полягає нині засаднича відмінність російської літературної мови від української російської мови.

Сфокусувавши погляди на українській російській мові, ми станемо спостерігачами і співучасниками живих мовних процесів, науково коректне витлумачу-

¹⁸ Шахматов А. А. Несколько слов по поводу записки И. Х. Пахмана // Сб. ОРЯС.— 1899.— № 1. Т. 67.— С. 32.

¹⁹ Там же.— С. 33.

чення яких у ході складних, очевидно, дискусій дозволить з'ясувати, чи й справді ми маємо справу з українським варіантом російської мови, чи тут спостерігаються ті тенденції, що існували, наприклад, під час появи окремих варіантів англійської мови. До речі, уже при поверхневому спостереженні можемо помітити, що відмінності між українською російською та літературною російською мовами не менші, ніж, наприклад, між британським та австралійським, американським та іншими варіантами англійської мови. Висновки ж щодо явищ відокремлення української російської від літературної російської мови можуть слугувати матеріалом як для розв'язання важливих ліфгвістичних проблем, однією з яких є еволюція мови, її розпад на окремі варіанти, так і для узагальнень інших наукових дисциплін, суміжних і несуміжних з мовознавством.

A. A. LUCHYK

ON UKRAINIAN RUSSIAN IN MODERN PARADIGM OF SCIENTIFIC RESEARCH

The article deals with the issues of the linguistic research intensification importance for the further scientific development in general. It is emphasized that the consideration of specific linguistic problems, which, in particular, include the evolution of language phenomena, the possible causes of its disintegration into separate variants will contribute to understanding of the processes common to different scientific fields. The thorough examinations of the current trends of the Ukrainian Russian separation from literary Russian may serve as the material for these generalizations.

Key words: the language picture of the world, Ukrainian-Russian language contacts, the Ukrainian Russian language, the Ukrainian variant of the Russian language.